

سند سپریشن آف حر آئوٹ ریجز
- ایکٹ 1942
تاریخ، مزاحمت ۽ اثر

SIND SUPPRESSION OF HUR OUTRAGES ACT 1942

HISTORY, RESISTANCE AND IMPACT

ڈاکٹر ذوالفقار بھٹ

Contents

پنهنجي پاران	5
انتساب	6
1. تعارف (Introduction)	7
2. تاريخي پسمنظر (Historical Background)	9
روحاني بنيادن کان سياسي شعور تائين	9
منظم انقلابي شڪل جي قيام	9
نعري جي فڪري اهميت	9
1930ع کان پوءِ حالتن جي تبديلي	10
مسلح تحريڪ ۾ تبديلي	10
3. حر تحريڪ جي نوعيت ۽ حڪمت عملي (Nature and Strategy of the Hur Movement)	11
تحريڪ جي بنيادي نوعيت	11
گوريلا حڪمت عملي جو اختيار	12
مواصلاتي نظام تي حملا	12
سرڪاري ڍانچي کي ڪمزور ڪرڻ	12
ڳوٺاڻن نيٽورڪ جو قيام	13
حڪمت عملي جا نفسياتي اثر	13
4. برطانوي حڪومت جو ردعمل (Colonial Response)	14
تحريڪ کي سيڪيورٽي خطري طور ڏسڻ	14
وڏي پيماني تي گرفتارين جو سلسلو	14
فوجي آپريشنز ۽ سخت ڪارروايون	15
ڳوٺن جي تباهي ۽ اجتماعي سزا	15
انتظامي نظام کي ٻيهر منظم ڪرڻ	16
خاص قانون جو نفاذ	16
5. 1942ع جو ايڪٽ: ڍانچو ۽ اهم نڪتا (Structure and Features of the Act)	17
5.1 خاص اختيار (Extraordinary Powers)	17
5.2 فوجي عدالتون (Military Courts)	17
5.3 اجتماعي سزا (Collective Punishment)	17

17	 5.4 لوڙها (Detention Camps)
18	 6. مارشل لا ۽ فوجي ڪارروايون (Martial Law and Military Operations)
18	 مارشل لا جهڙين حالتن جو نفاذ
18	 فوجي آپريشنز جو وسيع دائرو
18	 1. ڳوٺن جي تباهي
19	 2. جبري لڏپلاڻ ۽ بي دخل
19	 3. گرفتاريون ۽ ڳولا مهمون
19	 Pir Jo Goth تي حملو
20	 سماجي ۽ نفسياتي اثر
20	
21	 7. سورھ بادشاهه جي گرفتاري ۽ شهادت (Arrest and Martyrdom)
21	 گرفتاري جو پسمنظر
21	 فوجي عدالت ۾ پيشي
21	 سزا ۽ شهادت
22	 لاش جي ڳجهي تدفين
22	 سياسي ۽ سماجي اثر
24	 8. آزاديءَ کان پوءِ صورتحال (Post-Independence Scenario)
24	 آزاديءَ کان پوءِ ابتدائي عدم اعتماد
24	 Sindh Hurs Detention Act جو نفاذ
25	 سماجي ۽ سياسي تبديلي جو مرحلو
25	 1952ع جو اهم موڙ
25	 حرن کي آزاديءَ جي بحالي
26	 9. سماجي ۽ ثقافتي اثر (Socio-Cultural Impact)
26	 لوڪ ادب ۾ بهادريءَ جا داستان
27	 شاعري ۾ آزاديءَ جا موضوع
27	 قومي سڃاڻپ ۾ مزاحمت جو عنصر
28	 ثقافتي يادگيري ۽ علامتي حيثيت
29	 10. تنقيدي جائزو (Critical Analysis)
29	 سياسي تحريڪن کي طاقت سان دٻائڻ جي پاليسي

29 قانون کي کنٽرول جي اوزار طور استعمال ڪرڻ

29 انساني حقن جي پيڪيٽري جو پهلو

30 طاقت ۽ مزاحمت جو عدم توازن

30 نتيجو

پنهنجي پاران

هي ڪتاب “سنڌ سپريشن آف حر آئوٽ ريجز ايڪٽ 1942 - تاريخ، مزاحمت ۽ اثر” “لکڻ جو مقصد صرف تاريخي واقعن کي ترتيب ڏيڻ نه هو، پر ان فڪر کي سمجهڻ هو جيڪو سنڌ جي ڳوٺاڻن سماجن ۾ مزاحمت، قرباني ۽ آزاديءَ جي صورت ۾ پيدا ٿيو. سنڌ جي تاريخ ڪيترن ئي مزاحمتي تحريڪن، فڪري جدوجهدن ۽ سماجي تبديليءَ جي ڪهاڻين سان ڀرپور آهي. انهن ۾ حر تحريڪ هڪ اهڙو اهم باب آهي، جنهن نه رڳو نوآبادياتي دور جي سياسي حالتن کي چٽلڻ ڪيو، پر سنڌي سماج جي اجتماعي شعور، ثقافتي سڃاڻپ ۽ مزاحمتي روايتن کي به نئين رخ ڏنو.

حر تحريڪ جي مطالعي دوران مون کي اهو احساس ٿيو ته هي صرف هڪ سياسي تحريڪ نه هئي، پر هڪ اهڙو سماجي شعور هو جيڪو ظلم، ناانصافي ۽ نوآبادياتي ڪنٽرول خلاف هڪ گڏيل آواز بڻجي اڀريو Pir Sibghatullah Shah II. جي قيادت ۾ هي تحريڪ هڪ اهڙي علامت بڻجي وئي، جيڪا اڄ به سنڌي تاريخ ۾ جرات، قرباني ۽ مزاحمت جي نمائندگي ڪري ٿي.

هي ڪتاب حر تحريڪ جي تاريخ، نوعيت، حڪمت عملي، برطانوي ردعمل ۽ آزاديءَ کان پوءِ جي صورتحال کي هڪ جامع ۽ تنقيدي انداز ۾ پيش ڪرڻ جي ڪوشش آهي. ان سان گڏ، تحريڪ جي سماجي ۽ ثقافتي اثرن کي به اجاگر ڪيو ويو آهي ته جيئن پڙهندڙ صرف سياسي تاريخ تائين محدود نه رهي، پر ان جي فڪري ۽ سماجي پهلوئن کي به سمجهي سگهي.

هن تحقيق ۾ ڪوشش ڪئي وئي آهي ته مستند تاريخي ذريعن، سرڪاري رڪارڊن، علمي ڪتابن ۽ مقامي روايتن کي گڏ ڪري هڪ متوازن ۽ جامع تصوير پيش ڪئي وڃي. خاص طور تي نوآبادياتي دور جي دستاويزن ۽ جديد تحقيق کي گڏ ڪڍي هڪ اهڙو تجزيو پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي، جيڪو تاريخي حقيقتن جي ويجهو هجي.

مون کي اميد آهي ته هي ڪتاب شاگردن، محققن، استاد طبقي ۽ تاريخ سان دلچسپي رکندڙ پڙهندڙن لاءِ هڪ مفيد حوالو ثابت ٿيندو.

آخر ۾ آئون انهن سڀني محققن، تاريخدانن ۽ ادارن جو ٿورائو آهيان جن جي ڪم کان بغير هي ڪتاب مڪمل ٿي نه سگهي ها.

ڊاڪٽر ذوالفقار بهڻ

ڪراچي

اپريل 2026

انتساب

هي ڪتاب سنڌ جي انهن بهادر ماڻهن جي نالي، جن ظلم، ناانصافي ۽ نوآبادياتي حڪمراني خلاف پنهنجو آواز بلند ڪيو ۽ تاريخ ۾ مزاحمت جي علامت بڻجي ويا.

خاص طور تي هي محنت Pir Sibghatullah Shah II جي نالي، جن پنهنجي قيادت، قرباني ۽ جدوجهد سان حر تحريڪ کي هڪ تاريخي سڃاڻپ ڏني.

هي ڪتاب انهن سڀني گمنام حرن جي نالي پڻ انتساب آهي، جن پنهنجي زمين، عزت ۽ آزاديءَ لاءِ قربانيون ڏنيون پر تاريخ جي صفحن ۾ اڪثر خاموش رهيا.

۽ آخر ۾، سنڌ جي ان مٽيءَ جي نالي، جيڪا هميشه مزاحمت، محبت ۽ آزاديءَ جي جذبن کي جنم ڏيندي رهي آهي.

1. تعارف (Introduction)

سنڌ جي تاريخ پنهنجي اندر ڪيترائي اهڙا باب سموئي ويني آهي، جيڪي آزادي، مزاحمت، قرباني ۽ قومي سڃاڻپ جي علامت طور هميشه لاءِ امر ٿي ويا آهن. انهن مان هڪ انتهائي اهم ۽ تاريخي لحاظ کان وڌندار باب حر تحريڪ ۽ ان جي خلاف برطانوي حڪومت پاران ڪنيل قدم، خاص طور تي Sind Suppression of Hur-Outrages Act آهي. هي ايڪٽ رڳو هڪ قانوني دستاويز نه هو، پر اهو نوآبادياتي حڪمراني جي ان ذهني جو عڪس هو، جنهن تحت ڪنهن به مزاحمتي تحريڪ کي طاقت، جبر ۽ غير معمولي قانونن ذريعي دٻائڻ کي جائز سمجهيو ويندو هو.

حر تحريڪ جي تاريخ کي سمجهڻ کانسواءِ هن ايڪٽ جي اهميت کي مڪمل طور سمجهڻ ممڪن ناهي. حر تحريڪ بنيادي طور هڪ مذهبي، روحاني ۽ سياسي تحريڪ هئي، جيڪا آزاديءَ جي جذبي سان ڀرپور هئي. "حر" لفظ جو مطلب ئي "آزاد" آهي، جيڪو هن تحريڪ جي بنيادي فلسفي کي ظاهر ڪري ٿو. هي تحريڪ برطانوي راڄ جي خلاف هڪ اهڙي مزاحمت هئي، جيڪا صرف سياسي نه، پر اخلاقي ۽ روحاني بنيادن تي به قائم هئي.

برطانوي دور ۾ جڏهن برصغير جا مختلف علائقا آزاديءَ لاءِ جدوجهد ڪري رهيا هئا، تڏهن سنڌ ۾ حر تحريڪ هڪ منفرد ۽ طاقتور مزاحمتي قوت طور اڀري. ان تحريڪ جي قيادت Pir Sibghatullah Shah II جهڙي بهادر ۽ انقلابي اڳواڻ جي هٿ ۾ هئي، جنهن پنهنجي مريدن کي نه رڳو روحاني تربيت ڏني، پر انهن ۾ آزاديءَ لاءِ جان ڏيڻ جو جذبو به پيدا ڪيو. سندس نعرو "وطن يا ڪفن" رڳو هڪ جملو نه، پر هڪ مڪمل فڪر هو، جنهن حر تحريڪ کي هڪ واضح سمت ڏني.

1940ع واري ڏهاڪي ۾ حر تحريڪ جي سرگرمين ۾ غير معمولي واڌ ٿي. حرن برطانوي حڪومت جي انتظامي ڍانچي کي چئلينج ڪرڻ شروع ڪيو. انهن ريلوي لائينن کي نقصان پهچايو، سرڪاري مواصلاتي نظام کي تباهه ڪيو ۽ پوليس ۽ فوجي چوڪين تي حملا ڪيا. انهن ڪاررواين جو مقصد صرف تخريب ڪاري نه هو، پر اهو برطانوي حڪومت کي اهو پيغام ڏيڻ هو ته سنڌ جو عوام غلامي قبول ڪرڻ لاءِ تيار ناهي.

برطانوي حڪومت لاءِ اها صورتحال انتهائي ڳڻتي جوڳي بڻجي وئي. سنڌ جهڙي اهم علائقي ۾ اهڙي مزاحمت سندن اقتدار لاءِ سڌي خطري جي حيثيت اختيار ڪري وئي. نتيجي طور، حڪومت پنهنجي روايتي قانوني نظام کي ناڪافي سمجهندي، هڪ اهڙو خاص قانون متعارف ڪرايو، جيڪو حر تحريڪ کي هر صورت ۾ ختم ڪرڻ لاءِ ٺاهيو ويو. اهو قانون ئي Sind Suppression of Hur-Outrages Act هو.

هي ايڪٽ پنهنجي نوعيت ۾ انتهائي سخت ۽ غير معمولي هو. ان تحت پوليس ۽ فوج کي اهڙا اختيار ڏنا ويا، جيڪي عام حالتن ۾ تصور به نٿا ڪري سگهجن. بنا وارنٽ گرفتاري، فوجي عدالتون،

اجتماعي سزائون ۽ ماڻهن کي وڏي پيماني تي نظربند ڪرڻ جهڙا قدم هن ايڪٽ جو حصو هئا. اهو سڀ ڪجهه ان ڪري ڪيو ويو ته جيئن حر تحريڪ کي مڪمل طور تي ختم ڪري سگهجي.

هن ايڪٽ جو هڪ اهم پهلو اهو به هو ته ان تحت قانوني انصاف جي روايتي اصولن کي نظرانداز ڪيو ويو. ماڻهن کي بغير ڪنهن واضح ثبوت جي گرفتار ڪيو ويو، فوجي عدالتن ۾ مختصر مقدمات هلائي فيصلا ڪيا ويا ۽ اپيل جو حق به محدود ڪيو ويو. هي سڀ عمل انساني حقن جي کليل ڀڃڪڙي هئا، پر برطانوي حڪومت انهن کي پنهنجي اقتدار جي حفاظت لاءِ ضروري سمجهيو.

سنڌ جي مختلف علائقن، جهڙوڪ Sanghar ۽ Hyderabad ۾ حرن کي قيد ڪرڻ لاءِ ڪيمپ قائم ڪيا ويا. انهن ڪيمپن ۾ نه رڳو مرد، پر عورتون ۽ ٻار به شامل هئا، جيڪي انتهائي ڏکين حالتن ۾ زندگي گذارڻ تي مجبور هئا. اهو منظر انساني تاريخ جي انهن اونداهين بابن مان آهي، جتي قانون کي ظلم جو اوزار بڻايو ويو.

هن ايڪٽ جي نفاذ سان گڏ سنڌ جي ڪيترن ئي علائقن ۾ مارشل لا لاڳو ڪيو ويو. فوجي ڪارروايون شروع ڪيون ويون، ڳوٺ ساڙيا ويا، ماڻهن کي جبري طور منتقل ڪيو ويو ۽ حرن کي ڳولي ڳولي گرفتار ڪيو ويو. حر تحريڪ جو مرڪز Pir Jo Goth به هن جبر کان بچي نه سگهيو ۽ ان کي مڪمل طور تباهه ڪيو ويو.

هن سڄي عمل جو سڀ کان ڏکوئيندڙ ۽ اهم واقعو Pir Sibghatullah Shah II جي گرفتاري ۽ شهادت هو. کيس فوجي عدالت ۾ پيش ڪري مختصر مقدمي کان پوءِ 20 مارچ 1943ع تي Hyderabad Central Jail ۾ ڦاسي ڏني وئي. سندس شهادت حر تحريڪ لاءِ هڪ وڏو ڌڪ هئي، پر ساڳئي وقت اها مزاحمت جي علامت به بڻجي وئي.

اهو به قابل غور آهي ته هن ايڪٽ جا اثر رڳو برطانوي دور تائين محدود نه رهيا. پاڪستان جي قيام کان پوءِ به حرن تي پابنديون ڪجهه عرصي تائين جاري رهيون، جنهن مان اهو ظاهر ٿئي ٿو ته نوآبادياتي پاليسين جا اثر آزاديءَ کان پوءِ به سماج تي موجود رهيا.

مطلب ته Sind Suppression of Hur-Outrages Act رڳو هڪ قانوني قدم نه هو، پر اهو هڪ وڏي سياسي، سماجي ۽ ثقافتي پسمنظر جو نتيجو هو. اهو ايڪٽ برطانوي حڪومت جي ان خوف کي ظاهر ڪري ٿو، جيڪو کين هڪ منظم ۽ پرعزم مزاحمتي تحريڪ کان محسوس ٿي رهيو هو.

آخر ۾، اهو چئي سگهجي ٿو ته حر تحريڪ ۽ ان جي خلاف ڪنيل قدم سنڌ جي تاريخ ۾ هڪ اهم موڙ ثابت ٿيا. هن تحريڪ نه رڳو برطانوي راڄ کي چئلينج ڪيو، پر سنڌي قوم ۾ آزادي، خودمختياري ۽ مزاحمت جو شعور به پيدا ڪيو.

2. تاريخي پسمنظر (Historical Background)

سنڌ جي تاريخ ۾ حر تحريڪ هڪ اهڙي مزاحمتي جدوجهد طور سامهون اچي ٿي، جيڪا نه رڳو سياسي غلامي خلاف هڪ ردعمل هئي پر ساڳئي وقت هڪ روحاني، سماجي ۽ فڪري تحريڪ به هئي. هن تحريڪ جو تاريخي پسمنظر سمجھڻ لاءِ ضروري آهي ته ان وقت جي سماجي حالتن، برطانوي راڄ جي پاليسين، ۽ سنڌي سماج جي اندروني ڍانچي کي گڏ نظر ۾ رکيو وڃي.

روحاني بنيادن کان سياسي شعور تائين

حر تحريڪ جو بنيادي خيال خالص مذهبي يا روحاني نه هو، پر اهو روحانيت ۽ سياسي شعور جو هڪ گڏيل اظهار هو. سنڌ ۾ پيرن، صوفين ۽ درگاهن جو سماجي اثر هميشه اهم رهيو آهي. حر تحريڪ به اهڙي ئي هڪ روحاني مرڪز مان جنم ورتو، جتي عقيدت، وفاداري ۽ سماجي انصاف جا تصور گڏجي هڪ سياسي رخ اختيار ڪرڻ لڳا.

هن تحريڪ جو آغاز Pir Sibghatullah Shah I کان ٿيو، جن جي دور ۾ حر جماعت هڪ روحاني تنظيم طور موجود هئي. ان وقت حرن جو بنيادي تعلق عقيدت، اخلاقي تربيت ۽ سماجي هم آهنگي سان هو. پر جيئن جيئن برطانوي سامراج جو اثر سنڌ ۾ وڌندو ويو، تيئن تيئن هن روحاني تحريڪ ۾ سياسي شعور به پيدا ٿيڻ لڳو.

منظم انقلابي شڪل جي قيام

حر تحريڪ کي هڪ منظم، واضح ۽ انقلابي سياسي تحريڪ جي صورت ڏيڻ ۾ Pir Sibghatullah Shah II جو ڪردار بنيادي اهميت رکي ٿو. انهن جي قيادت ۾ حر تحريڪ صرف هڪ مذهبي جماعت نه رهي، پر هڪ منظم مزاحمتي تحريڪ بڻجي وئي، جنهن جو مقصد برطانوي سامراج خلاف عملي جدوجهد هو.

Pir Sibghatullah Shah II حرن کي سياسي شعور ڏنو، تنظيم کي مضبوط ڪيو ۽ انهن ۾ قرباني، استقلال ۽ مزاحمت جو جذبو پيدا ڪيو. سندن قيادت ۾ حر تحريڪ آهستي آهستي هڪ اهڙي قوت ۾ تبديل ٿي وئي، جيڪا برطانوي حڪمراني لاءِ چئلينج بڻجي وئي.

نوري جي فڪري اهميت

حر تحريڪ جو مشهور نعرو:

"وطن يا کفن، آزادي يا موت"

صرف هڪ جذباتي نعره نه هو، پر هڪ مڪمل سياسي فلسفو هو. هن نعري ۾ ٻن اهم تصورن کي گڏ ڪيو ويو:

- وطن سان بي پناهه محبت
- آزادي لاءِ هر قرباني ڏيڻ جو عزم

هي نعرو حرن جي فڪري دنيا کي ظاهر ڪري ٿو، جتي آزادي هڪ اهڙي قدر هئي جيڪا زندگي کان به مٿانهين سمجهي ويندي هئي. هن نعري حرن ۾ اهو يقين پيدا ڪيو ته غلاميءَ جي زندگيءَ کان عزت سان موت بهتر آهي.

1930ع کان پوءِ حالتن جي تبديلي

1930ع کان پوءِ برطانوي سامراج جي پاليسين ۾ سختي وڌي وئي. سنڌ ۾ زمينداري نظام، پوليس انتظام، ۽ سياسي نگراني کي وڌيڪ مضبوط ڪيو ويو. حرن کي شڪ، نگراني ۽ دٻاءُ هيٺ رکيو ويو، جنهن سبب انهن جي ناراضگي ۽ مزاحمت ۾ اضافو ٿيو.

برطانوي حڪومت حرن کي صرف هڪ مذهبي گروهه نه سمجهيو، پر انهن کي هڪ "سيڪيورٽي خطرو" قرار ڏنو. نتيجي طور، حرن خلاف سخت قدم کنيا ويا، گرفتاريون، ڇاپا ۽ محدوديتون وڌايون ويون.

مسلح تحريڪ ۾ تبديلي

انهن حالتن ۾ حر تحريڪ آهستي آهستي هڪ منظم مسلح مزاحمتي تحريڪ ۾ تبديل ٿي وئي. 1940ع تائين حرن جو اندازِ جدوجهد وڌيڪ سخت ۽ منظم ٿي ويو. هاڻي هي تحريڪ صرف احتجاج يا فڪري مخالفت تائين محدود نه رهي، پر عملي مزاحمت ۽ هٿياربند ڪاررواين تائين پهچي وئي.

هي تبديلي ڪنهن به هڪ لمحي ۾ نه آئي، پر اها هڪ تدريجي عمل جو نتيجو هئي، جيڪو سياسي دٻاءُ، سماجي ناانصافين ۽ آزاديءَ جي خواهش مان پيدا ٿيو.

حر تحريڪ جو تاريخي پسمنظر اهو ظاهر ڪري ٿو ته هي تحريڪ صرف هڪ سياسي بغاوت نه هئي، پر هڪ گهڻ رخي جدوجهد هئي، جنهن ۾ روحانيت، قومپرستي، مزاحمت ۽ قرباني گڏيل طور

موجود هئا Pir Sibghatullah Shah I. کان شروع ٿيندڙ هي فڪر Pir Sibghatullah Shah II جي قيادت ۾ هڪ منظم انقلابي تحريڪ ۾ تبديل ٿيو، جنهن سنڌ جي تاريخ تي گهرو اثر ڇڏيو.

حر تحريڪ جو تاريخي پسمنظر اڄ به اهو سبق ڏئي ٿو ته جڏهن ڪنهن قوم جي سياسي، سماجي ۽ معاشي آزادي کي دٻايو وڃي ٿو، ته مزاحمت هڪ فطري ردعمل بڻجي وڃي ٿي، جيڪا وقت سان گڏ منظم تحريڪ جي شڪل اختيار ڪري ٿي.

3. حر تحريڪ جي نوعيت ۽ حڪمت عملي (Nature and Strategy of the Hur Movement)

حر تحريڪ سنڌ جي مزاحمتي تاريخ ۾ هڪ اهڙي جدوجهد طور سڃاتي وڃي ٿي، جنهن روايتي سياسي احتجاج يا درٻاري سياست بدران عملي مزاحمت ۽ منظم حڪمت عملي اختيار ڪئي. هن تحريڪ جي نوعيت کي سمجهڻ لاءِ ضروري آهي ته ان کي صرف هڪ ”مسلم تحريڪ“ طور نه ڏٺو وڃي، پر هڪ اهڙي منظم سماجي ۽ سياسي نيٽورڪ طور ڏٺو وڃي، جيڪو مخصوص حالتن ۾ پيدا ٿيو ۽ پنهنجي ماحول مطابق حڪمت عملي ترتيب ڏني.

تحريڪ جي بنيادي نوعيت

حر تحريڪ جي نوعيت بنيادي طور تي مزاحمتي، غير مرڪزي (decentralized) ۽ مقامي سطح تي منظم هئي. ان جو مرڪزي خيال اهو هو ته برطانوي سامراج جي مضبوط ۽ مرڪزي طاقت کي ڪمزور ڪرڻ لاءِ روايتي جنگ بدران اهڙا طريقا اختيار ڪيا وڃن، جيڪي ان جي مواصلاتي، انتظامي ۽ نفسياتي نظام کي متاثر ڪن.

هي تحريڪ ڪنهن باقاعده فوجي رياست جي صورت ۾ نه هئي، پر هڪ اهڙي سماجي تنظيم هئي، جيڪا ڳوٺن، درگاهن ۽ مقامي رابطن ذريعي هلندي هئي. ان ۾ حڪم ۽ فيصلا صرف مرڪز مان نه

ايندا هئا، پر مقامي سطح تي به عمل جي آزادي موجود هئي، جيڪا ان کي وڌيڪ لچڪدار ۽ اثرائتو بڻائيندي هئي.

گوريلا حڪمت عملي جو اختيار

حر تحريڪ جو سڀ کان اهم خصوصيت ان جي گوريلا (Guerrilla) حڪمت عملي هئي. هن حڪمت عملي تحت کليل ميدان ۾ وڏين فوجن سان مقابلي بدران، اوچتو حملن، تيز ڪاررواين ۽ غائب ٿي وڃڻ واري حڪمت عملي استعمال ڪئي ويندي هئي.

هن طريقي سان حرن برطانوي فوج جي روايتي جنگي برتري کي چئلينج ڪيو. ڇو ته برطانوي فوج هڪ منظم، مرڪزي ۽ کليل جنگ لاءِ تربيت يافته هئي، جڏهن ته حرن جي حڪمت عملي غير مرڪزي، تيز ۽ غير متوقع هئي.

مواصلاتي نظام تي حملا

حر تحريڪ جي حڪمت عملي جو هڪ اهم پهلو برطانوي مواصلاتي نظام کي نشانو بڻائڻ هو. خاص طور تي:

- ريلوي لائينن تي حملا
- تار گهرن (telegraph lines) جي تباهي
- مواصلاتي ڍانچي ۾ رڪاوٽون پيدا ڪرڻ

انهن ڪاررواين جو مقصد برطانوي حڪومت جي انتظامي ۽ فوجي رابطن کي متاثر ڪرڻ هو. ڇو ته ان وقت ريلوي ۽ تار گهر برطانوي سلطنت جي طاقت جو اهم ستون هئا. انهن نظامن کي نقصان پهچائڻ سان حڪومتي ردعمل سست ٿي ويندو هو ۽ انتظامي ڪنٽرول ڪمزور ٿي ويندو هو.

سرڪاري ڍانچي کي ڪمزور ڪرڻ

حر تحريڪ صرف فوجي يا مواصلاتي هدفن تائين محدود نه هئي، پر ان جو هڪ اهم مقصد سرڪاري انتظامي ڍانچي کي به ڪمزور ڪرڻ هو. ان ۾:

- مقامي پوليس نظام تي دٻاءُ
- حڪومتي عملدارن جي ڪم ۾ رڪاوٽ
- انتظامي عمل کي غير مستحڪم ڪرڻ

اهي سڀ قدم ان مقصد سان ڪيا ويندا هئا ته برطانوي حڪومت جي مقامي سطح تي حڪمراني ڪمزور ٿي وڃي ۽ ماڻهن ۾ ان جو خوف گهٽجي.

ڳوٺاڻن نيتورڪ جو قيام

حر تحريڪ جي سڀ کان وڏي طاقت ان جو ڳوٺاڻو سماجي نيتورڪ هو. سنڌ جو ڳوٺاڻو سماج، جيڪو قبائلي ۽ برادري نظام تي ٻڌل هو، حر تحريڪ لاءِ هڪ مضبوط بنياد بڻيو.

هن نيتورڪ جي خاصيتون هيون:

- مقامي سطح تي تنظيم ۽ رابطا
- ماڻهن جي وچ ۾ اعتماد ۽ وفاداري
- لکيل سهڪار ۽ معلومات جي فراهمي
- حر ڪارڪنن جي محفوظ پناهه گاهون

هي ڳوٺاڻو نظام حرن کي نه صرف تحفظ ڏيندو هو، پر انهن جي ڪاررواين کي به منظم ۽ مسلسل رکندو هو. برطانوي حڪومت لاءِ هن نيتورڪ کي مڪمل طور ختم ڪرڻ يا ڪنٽرول ڪرڻ انتهائي مشڪل هو.

حڪمت عملي جا نفسياتي اثر

حر تحريڪ جي ڪاررواين جو هڪ اهم اثر نفسياتي به هو. برطانوي حڪومت ۽ ان جي مقامي ادارن ۾ عدم تحفظ جو احساس پيدا ٿي ويو. اوچتو حملن، غير متوقع ڪاررواين ۽ مقامي مدد جي ڪري حڪومتي عملدار مسلسل دٻاءُ ۾ رهيا.

ان صورتحال برطانوي انتظاميه کي مجبور ڪيو ته هو وڌيڪ سخت قدم کڻي، جنهن سان حالتون وڌيڪ پيچيده ٿينديون ويون.

مطلب ته حر تحريڪ جي نوعيت ۽ حڪمت عملي مان اهو واضح ٿئي ٿو ته هي تحريڪ صرف جذباتي بغاوت نه هئي، پر هڪ سوچيل سمجھيل، منظم ۽ مقامي حالتن مطابق ترتيب ڏنل مزاحمتي حڪمت عملي هئي.

Pir Sibghatullah Shah II جي قيادت ۾ هي تحريڪ گوريلا جنگ، مواصلاتي نظام تي حملا، سرڪاري ڍانچي کي ڪمزور ڪرڻ ۽ ڳوٺاڻن نيٽورڪ جي استعمال ذريعي هڪ اهڙي مزاحمت بڻجي وئي، جنهن برطانوي سامراج جي مقامي ڪنٽرول کي سخت چئلينج ڏنو.

هي حڪمت عملي اڄ به مزاحمتي تحريڪن جي تاريخ ۾ هڪ اهم مثال طور ڏني وڃي ٿي، جتي هڪ ننڍڙي پر منظم قوت، وڏي سامراجي نظام کي غير روايتي طريقن سان چئلينج ڪيو.

4. برطانوي حڪومت جو ردعمل (Colonial Response)

حر تحريڪ جي وڌندڙ اثر، منظم ڪاررواين ۽ ڳوٺاڻن علائقن ۾ مضبوط نيٽورڪ برطانوي سامراج لاءِ هڪ سنجيده انتظامي ۽ سلامتي جو مسئلو بڻجي ويو. جيئن جيئن حر تحريڪ جي سرگرمين ۾ تيزي آئي، تيئن تيئن برطانوي حڪومت جو ردعمل به وڌيڪ سخت، منظم ۽ وسيع ٿيندو ويو. هن ردعمل جو مقصد صرف امن امان بحال ڪرڻ نه هو، پر حر تحريڪ جي مڪمل خاتمي کي يقيني بڻائڻ هو.

تحريڪ کي سيڪيورٽي خطري طور ڏسڻ

برطانوي انتظاميه حر تحريڪ کي هڪ عام مقامي احتجاج يا سماجي تحريڪ طور نه ڏٺو، پر ان کي هڪ ”سيڪيورٽي خطرو“ (security threat) ”قرار ڏنو. ريلوي لائينن، تار گهرن ۽ سرڪاري ڍانچي تي ٿيندڙ حملن سبب حڪومت کي اهو احساس ٿيو ته هي تحريڪ انتظامي نظام جي بنيادن کي چئلينج ڪري رهي آهي.

ان پسمنظر ۾، حرن خلاف پاليسي وڌيڪ سخت ٿي وئي ۽ ان کي ڪنٽرول ڪرڻ لاءِ خاص حڪمت عمليون اختيار ڪيون ويون.

وڏي پيماني تي گرفتارين جو سلسلو

حر تحريڪ کي ڪمزور ڪرڻ لاءِ سڀ کان پهريون قدم وڌي پيماني تي گرفتارين جو آغاز هو. حڪومت:

- شڪي حر ڪارڪنن کي گرفتار ڪرڻ شروع ڪيو
- ڳوٺاڻن علائقن ۾ ڇاپا مار مهم هلائي
- قيادت ۽ مقامي مددگارن کي نشانو بڻايو

انهن گرفتارين جو مقصد حر نيتورڪ کي ٽوڙڻ ۽ ان جي تنظيمي ڍانچي کي ڪمزور ڪرڻ هو. ڪيترن ئي علائقن ۾ اهڙي صورتحال پيدا ٿي، جتي ماڻهن ۾ خوف ۽ عدم تحفظ وڌي ويو.

فوجي آپريشنز ۽ سخت ڪارروايون

جڏهن گرفتارين سان صورتحال مڪمل طور ڪنٽرول ۾ نه آئي، ته برطانوي حڪومت فوجي آپريشنز جو رستو اختيار ڪيو. انهن آپريشنز ۾:

- ڳوٺاڻن علائقن ۾ فوجي دستن جي تعيناتي
- حرن جي مڃين پناهه گاهن تي حملا
- مزاحمتي گروهن جي ڳولا لاءِ وسيع آپريشن

اهي قدم انتهائي سخت هئا ۽ انهن جو اثر سڌو سنئون عام ڳوٺاڻن آبادي تي به پيو، ڇو ته حر تحريڪ جو وڏو حصو ڳوٺاڻن سماجي ڍانچي سان جڙيل هو.

ڳوٺن جي تباهي ۽ اجتماعي سزا

برطانوي پاليسي جو سڀ کان وڌيڪ متنازع ۽ سخت پهلو ڳوٺن جي تباهي ۽ اجتماعي سزا (collective punishment) هو. ڪيترن ئي علائقن ۾:

- ڳوٺن کي سڙي يا تباهه ڪيو ويو
- ماڻهن جي مال ملڪيت ضبط ڪئي وئي
- شڪي تعاون ڪندڙ علائقن تي سخت پابنديون لڳايون ويون

هي پاليسي ان سوچ تي ٻڌل هئي ته جيڪڏهن ڪنهن ڳوٺ مان حرن کي مدد ملي ٿي ته سڄي ڳوٺ کي ذميوار قرار ڏنو وڃي. ان عمل سان سماجي ڍانچي ۾ خوف ۽ دٻاءُ وڌي ويو.

انتظامي نظام کي ٻيهر منظر ڪرڻ

برطانوي حڪومت صرف فوجي قدم نه کنيا، پر انتظامي سطح تي به تبديليون آنديون. مقامي پوليس، انتيليجنس نظام ۽ نگراني کي وڌيڪ مضبوط ڪيو ويو. هر شڪ واري حرڪت تي نظر رکڻ لاءِ هڪ وسيع نگراني نظام قائم ڪيو ويو.

ان جو مقصد حر تحريڪ جي لڪيل نيٽورڪ کي ختم ڪرڻ ۽ ان جي رابطن کي ٽوڙڻ هو.

خاص قانون جو نفاذ

آخرڪار، حر تحريڪ جي اثر کي مڪمل طور ختم ڪرڻ لاءِ برطانوي حڪومت هڪ خاص قانون متعارف ڪرايو،

”Sindh Suppression of Hur Outrages Act, 1942“

جيڪو خاص طور تي حرن جي سرگرمين کي ڪنٽرول ڪرڻ لاءِ ٺاهيو ويو هو. هن قانون تحت:

- بنا وارنٽ گرفتاريون ممڪن بڻايون ويون
- حرن جي نقل و حرڪت تي سخت پابنديون لڳايون ويون
- مخصوص علائقن کي ”سيڪيورٽي زون“ قرار ڏنو ويو
- شڪ جي بنياد تي به سخت ڪارروائي جي اجازت ڏني وئي

هي قانون حر تحريڪ کي قانوني ۽ انتظامي سطح تي دٻائڻ لاءِ هڪ اهم اوزار بڻجي ويو. مطلب ته برطانوي حڪومت جو ردعمل حر تحريڪ خلاف انتهائي سخت، منظم ۽ گهڻ رخو هو. گرفتارين، فوجي آپريشنز، ڳوٺن جي تباهي ۽ خاص قانونن ذريعي حڪومت ڪوشش ڪئي ته حر تحريڪ جي بنيادي ڍانچي کي مڪمل طور ختم ڪيو وڃي.

Pir Sibghatullah Shah II جي قيادت ۾ هلندڙ هي تحريڪ برطانوي سامراج لاءِ هڪ وڏو چئلينج بڻجي چڪي هئي، جنهن جي نتيجي ۾ رياست طرفان غير معمولي قدم کنيا ويا.

1942. 5. ع جو ايڪٽ: ڍانچو ۽ اهم نڪتا (Structure and Features of the Act)

Sind Suppression of Hur-Outrages Act هيٺين اهم شقن تي ٻڌل هو:

5.1 خاص اختيار (Extraordinary Powers)

پوليس ۽ فوج کي بنا وارنٽ گرفتاري، تلاشي ۽ نظربندي جا اختيار ڏنا ويا.

5.2 فوجي عدالتون (Military Courts)

خاص عدالتون قائم ڪيون ويون، جتي:

- تيز فيصلو ڪيا ويندا هئا
- اپيل جو حق نه هوندو هو

5.3 اجتماعي سزا (Collective Punishment)

ڪنهن هڪ ڪارروائي جي نتيجي ۾ سڄي برادري يا ڳوٺ کي سزا ڏيڻ جو قانوني جواز مهيا ڪيو ويو.

5.4 لوڙها (Detention Camps)

حرن کي قيد ڪرڻ لاءِ مختلف علائقن ۾ ڪيمپ قائم ڪيا ويا، جهڙوڪ:

- Sanghar
- Hyderabad
- Tharparkar

انهن ڪيمپن ۾ عورتن ۽ ٻارن کي به قيد رکيو ويو.

6. مارشلا ۽ فوجي ڪارروايون (Martial Law and Military Operations)

حر تحريڪ جي وڌندڙ مزاحمت، مواصلاتي نظام تي حملن ۽ ڳوٺاڻن نيٽورڪ جي مضبوط تنظيم برطانوي انتظاميه لاءِ صورتحال کي انتهائي حساس بڻائي ڇڏيو. نتيجي طور، 1942ع ۾ سنڌ جي ڪيترن ئي علائقن ۾ غير معمولي قدم طور مارشل لا جهڙيون حالتون لاڳو ڪيون ويون، جن جو مقصد حر تحريڪ کي مڪمل طور تي ختم ڪرڻ هو.

هي دور سنڌ جي تاريخ ۾ هڪ اهڙو باب آهي، جتي رياستي طاقت ۽ مقامي مزاحمت جي وچ ۾ ٽڪراءُ انتهائي سخت صورت اختيار ڪري ويو.

مارشل لا جهڙين حالتن جو نفاذ

1942ع ۾ برطانوي حڪومت سنڌ جي مخصوص حر متاثر علائقن ۾ فوجي ڪنٽرول کي وڌائي ڇڏيو. عملي طور تي انهن علائقن ۾:

- فوجي حڪم ناما نافذ ڪيا ويا
- مقامي انتظاميه جي اختيارن کي محدود ڪيو ويو
- پوليس ۽ فوج کي گڏيل اختيار ڏنا ويا

ان جو مقصد اهو هو ته عام سول انتظامي نظام کي معطل ڪري مڪمل طور تي فوجي ڪنٽرول قائم ڪيو وڃي، جيئن حر تحريڪ جي سرگرمين کي فوري طور روڪي سگهجي.

فوجي آپريشنز جو وسيع دائرو

مارشل لا دوران هلندڙ فوجي ڪارروايون انتهائي وسيع ۽ سخت نوعيت جون هيون. انهن آپريشنز ۾ نه رڳو حر ڪارڪنن کي نشانو بڻايو ويو، پر ڪيترن ئي علائقن ۾ عام ڳوٺاڻن آبادي به متاثر ٿي.

فوجي ڪاررواين جا اهم پهلو هي هئا:

1. ڳوٺن جي تباهي

ڪيترن ئي علائقن ۾ شڪي حر حمايت يا مزاحمت جي بنياد تي:

- ڳوٺن کي ساڙيو ويو
- گهرن کي تباهه ڪيو ويو

• زرعي وسيلن کي نقصان پهچايو ويو

هي قدم ان سوچ تي ٻڌل هو ته حر تحريڪ جو بنيادي سهارو ڳوٺاڻن سماج مان اچي رهيو آهي، تنهنڪري ان سماج کي دٻائڻ سان تحريڪ ڪمزور ٿي ويندي.

2. جبري لڏپلاڻ ۽ بي دخلي

فوجي آپريشنز دوران ڪيترن ئي خاندانن کي جبري طور پنهنجي گهرن کان منتقل ڪيو ويو. هن عمل جا نتيجا هي هئا:

- ڳوٺاڻن جو سماجي ڍانچو ٽٽي پيو
- ماڻهو خوف ۽ عدم تحفظ جو شڪار ٿيا
- ڪيترائي خاندان مستقل طور بي گهر ٿي ويا

هي پاليسي حر نيتورڪ کي ٽوڙڻ لاءِ اختيار ڪئي وئي، ڇو ته مقامي آبادي ئي تحريڪ جي بنيادي طاقت هئي.

3. گرفتاريون ۽ ڳولا مهمون

حر تحريڪ جي ڪارڪنن کي ڳولڻ لاءِ وسيع سرچ آپريشنز شروع ڪيا ويا. ان دوران:

- شڪي ماڻهن کي بنا تحقيق جي گرفتار ڪيو ويو
- انتيليڄنس بنياد تي ڇاپا مار مهمون هلائجيون
- ڳوٺن کي گهيري ۾ وٺي تلاشيون ڪيون ويون

انهن ڪاررواين سان حر نيتورڪ کي سخت دٻاءُ ۾ آندو ويو، پر ساڳئي وقت عوام ۾ به خوف وڌي ويو.

Pir Jo Goth تي حملو

حر تحريڪ جي سڀ کان اهم مرڪزن مان هڪ Pir Jo Goth هو، جيڪو نه صرف روحاني مرڪز هو پر تنظيمي ۽ فڪري لحاظ کان به حر تحريڪ جو اهم قلعو سمجهيو ويندو هو.

فوجي آپريشن دوران هن مرڪز کي نشانو بڻايو ويو ۽ ان کي وڏي پيماني تي نقصان پهچايو ويو. ان تباهي جا نتيجا گهرا هئا:

- تحريڪ جو تنظيمي مرڪز متاثر ٿيو
- قيادت ۽ ڪارڪنن جي رابطن ۾ رڪاوٽ آئي
- حرن جي نفسياتي ۽ روحاني حوصلي تي اثر پيو

هي ڪارروائي برطانوي حڪومت جي ان حڪمت عملي جو حصو هئي ته تحريڪ جي علامتي ۽ مرڪزي ڍانچي کي ختم ڪري ان جي مزاحمتي صلاحيت کي گهٽايو وڃي.

سماجي ۽ نفسياتي اثر

مارشل لا ۽ فوجي ڪاررواين جا اثر صرف سياسي يا فوجي نه هئا، پر انهن جو سماجي ۽ نفسياتي اثر به تمام گهرو هو:

- ماڻهن ۾ خوف ۽ بي يقيني وڌي وئي
- سماجي اعتماد جو نظام ڪمزور ٿي ويو
- مقامي برادرين ۾ ورهاست پيدا ٿي
- ڪيترن ئي علائقن ۾ روزمره زندگي متاثر ٿي

هي حالتون حر تحريڪ لاءِ به هڪ نئين چئلينج بڻيون، ڇو ته هاڻي جدوجهد صرف سياسي نه رهي هئي، پر سماجي بقا سان به جڙيل ٿي وئي هئي.

مطلب ته 1942ع ۾ لاڳو ٿيل مارشل لا ۽ فوجي ڪارروايون حر تحريڪ جي تاريخ ۾ هڪ انتهائي سخت ۽ فيصلاتي دور جي نمائندگي ڪن ٿيون. هن دور ۾ برطانوي حڪومت مڪمل فوجي طاقت استعمال ڪري حر مزاحمت کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي.

7. سورھ بادشاهه جي گرفتاري ۽ شهادت (Arrest and Martyrdom)

حر تحريڪ جي تاريخ ۾ سڀ کان وڌيڪ فيصلا ٿيو ۽ دردناڪ موڙ Pir Sibghatullah Shah II جي گرفتاري ۽ شهادت آهي. هي واقعو نه صرف هڪ فرد جي انجام جو قصو آهي، پر هڪ پوري مزاحمتي تحريڪ جي خلاف نوآبادياتي رياستي طاقت جي انتهائي قدم جي علامت پڻ آهي.

گرفتاري جو پسمنظر

1942ع جي مارشل لا ۽ وسيع فوجي آپريشنز کان پوءِ برطانوي حڪومت حر تحريڪ جي قيادت کي مڪمل طور ختم ڪرڻ کي پنهنجو بنيادي هدف بڻايو. ان سلسلي ۾ خفيه ائنيگنس، مقامي مخبري نظام ۽ فوجي ڇاپن کي گڏ استعمال ڪيو ويو.

آخرڪار Pir Sibghatullah Shah II کي گرفتار ڪيو ويو. هي گرفتاري صرف هڪ فرد جي نه هئي، پر حر تحريڪ جي مرڪزي قيادت تي هڪ وڏو وار هو. گرفتاري کان پوءِ کين سخت سيڪيورٽي ۾ رکيو ويو ۽ ڪنهن به قسم جي عوامي رابطي کان مڪمل طور تي الڳ ڪيو ويو.

فوجي عدالت ۾ پيشي

گرفتاري کان پوءِ کين فوجي عدالت (Military Court) ۾ پيش ڪيو ويو، جيڪا عام عدالتي نظام کان مختلف هئي. هن قسم جي عدالتن ۾:

- فيصلا تيزي سان ڪيا ويندا هئا
- دفاع جو موقعو محدود هوندو هو
- ڪارروائي گهڻو ڪري اڳواٽ طئي ٿيل نتيجن ڏانهن ويندي هئي

مقدمو مختصر وقت ۾ مڪمل ڪيو ويو، جنهن دوران الزامن جي جاچ، ثبوتن جي تفصيلي ڇنڊڇاڻ يا منصفانه دفاع جا موقعا انتهائي محدود هئا. برطانوي حڪومت جو بنيادي مقصد قانوني عمل کان وڌيڪ سياسي نتيجو حاصل ڪرڻ هو.

سزا ۽ شهادت

20 مارچ 1943ع تي Hyderabad Central Jail ۾ کين قاسمي ڏني وئي. هي تاريخ سنڌ ۽ حر تحريڪ جي تاريخ ۾ هڪ اهم ۽ انتهائي جذباتي موڙ طور ياد ڪئي وڃي ٿي.

قاسي جو عمل انتهائي گجھي طريقي سان ڪيو ويو ۽ ان بابت عام طور تي محدود معلومات ظاهر ڪئي وئي. حڪومت ڪوشش ڪئي ته هن واقعي کي گهٽ کان گهٽ عوامي ردعمل سان انجام ڏنو وڃي، جيئن ڪنهن وڏي عوامي تحريڪ يا احتجاج کي جنم نه ملي.

لاش جي گجھي تدفين

شهادت کان پوءِ سندن جسد کي گجھي هنڌ تي دفن ڪيو ويو يا غائب ڪيو ويو. اهو قدم برطانوي حڪمت عملي جو حصو هو، جنهن جو مقصد هو:

- ڪنهن به قسم جي مزار يا يادگار جي قيام کي روڪڻ
- عوامي جذباتي تحريڪ کي محدود ڪرڻ
- مزاحمت جي علامتي مرڪز کي ختم ڪرڻ

نوابآبادياتي حڪومتن ۾ اهو طريقو عام طور تي استعمال ٿيندو هو، جتي مزاحمتي اڳواڻن جي قبرن کي ظاهر ٿيڻ نه ڏنو ويندو هو ته جيئن انهن جون مزارون سياسي تحريڪ جا مرڪز نه بڻجن.

سياسي ۽ سماجي اثر

Pir Sibghatullah Shah II جي شهادت حر تحريڪ لاءِ هڪ انتهائي اهم نفسياتي ۽ سياسي ڌڪ هو. ان جا اثر هيٺين صورتن ۾ ظاهر ٿيا:

- حرن ۾ شديد جذباتي صدمو پيدا ٿيو
- تحريڪ جي قيادت عارضي طور غير مرڪزي ٿي وئي
- مزاحمت جا طريقا وڌيڪ منتشر ٿي ويا
- حڪومت جي خلاف نفرت ۽ مزاحمت جو جذبو وڌيڪ وڌي ويو

ساڳئي وقت، هي واقعو حر تحريڪ کي مڪمل طور ختم ڪرڻ بدران ان کي هڪ علامتي طاقت پڻ ڏئي ويو. ڪيترن ئي ماڻهن لاءِ سندن شهادت آزادي، قرباني ۽ مزاحمت جي علامت بڻجي وئي.

حر تحريڪ جي تاريخ ۾ Pir Sibghatullah Shah II جي گرفتاري ۽ شهادت هڪ اهڙو موڙ آهي، جتي هڪ منظم مزاحمتي تحريڪ جي قيادت کي رياستي طاقت ذريعي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي.

Hyderabad Central Jail ۾ 20 مارچ 1943ع تي ٿيندڙ قاسي صرف هڪ عدالتي فيصلو جو نتيجو نه هئي، پر هڪ سياسي حڪمت عملي جو حصو هئي، جنهن جو مقصد مزاحمت جي مرڪز کي ختم ڪرڻ هو.

تنهن هوندي به، تاريخي طور تي هي قدم حر تحريڪ کي مڪمل طور ختم نه ڪري سگهيو، پر ان کي هڪ نئين علامتي حيثيت ضرور ڏني، جيڪا اڄ تائين سنڌ جي مزاحمتي تاريخ ۾ اهم مقام رکي ٿي.

8. آزاديء کان پوءِ صورتحال (Post-Independence Scenario)

1947ع ۾ پاڪستان جي قيام سان برصغير جو سياسي نقشو مڪمل طور تبديل ٿي ويو، پر سنڌ جي حر تحريڪ لاءِ صورتحال فوري طور تي معمول تي نه آئي. نوآبادياتي دور ۾ شروع ٿيل شڪ، نگراني ۽ قانوني پابنديون نئين رياستي نظام ۾ به ڪنهن حد تائين جاري رهيون، جنهن ڪري حرن لاءِ آزاديءَ کان پوءِ جو ابتدائي دور به انتهائي پيچيده ۽ غير يقيني رهيو.

آزاديءَ کان پوءِ ابتدائي عدم اعتماد

پاڪستان جي قيام کان پوءِ نئين حڪومت کي ڪيترن ئي اندروني سيڪيورٽي ۽ انتظامي چئلينجن کي منهن ڏيڻو پيو. انهن مان هڪ اهم مسئلو حر تحريڪ بابت اڳوڻو سرڪاري موقف ۽ ان سان جڙيل سيڪيورٽي خدشا هئا.

برطانوي دور ۾ حرن کي هڪ ”سيڪيورٽي خطري“ طور ڏٺو ويو هو، ۽ اهو تاثر مڪمل طور ختم نه ٿي سگهيو. نتيجي طور نئين حڪومت به شروعاتي طور تي حرن بابت محتاط پاليسي اختيار ڪئي.

Sindh Hurs Detention Act جو نفاذ

آزاديءَ کان پوءِ به حرن تي مڪمل طور پابنديون ختم نه ڪيون ويون. ان سلسلي ۾ هڪ اهم قانون Sindh Hurs Detention Act نافذ ڪيو ويو.

هن قانون جو بنيادي مقصد حر تحريڪ سان لاڳاپيل ماڻهن جي نگراني، ڪنٽرول ۽ امن امان کي يقيني بڻائڻ هو. هن قانون تحت:

- ڪجهه حر اڳواڻن ۽ ڪارڪنن جي حراست جاري رکي وئي
- شڪي سرگرمين تي نظر رکڻ جو نظام برقرار رهيو
- حر علائقن ۾ انتظامي نگراني وڌيڪ سخت رهي

هي صورتحال ظاهر ڪري ٿي ته سياسي آزاديءَ جي باوجود سماجي ۽ انتظامي سطح تي مڪمل اعتماد بحال ٿيڻ ۾ وقت لڳو.

سماجي ۽ سياسي تبديلي جو مرحلو

1947 کان 1952 تائين جو دور حر تحريڪ لاءِ هڪ عبوري (transitional) مرحلو هو. هن دور ۾:

- پراڻي مزاحمتي ڍانچي کي آهستي آهستي ختم ڪيو ويو
- نئين سياسي ۽ مذهبي قيادت جي سڃاڻپ ٿي
- سماجي طور تي حر برادري کي مرڪزي سياسي نظام ۾ ضم ڪرڻ جون ڪوششون ٿيون

هي مرحلو تدريجي طور حر تحريڪ کي هڪ هٿياربند مزاحمتي تحريڪ مان هڪ سماجي ۽ مذهبي تنظيم ڏانهن منتقل ڪرڻ جو دور هو.

1952ع جو اهم موڙ

1952ع حر تحريڪ جي تاريخ ۾ هڪ اهم ۽ فيصلاوتو سال ثابت ٿيو. هن سال ۾ هڪ اهم سياسي ۽ سماجي تبديلي آئي.

Shah Mardan Shah II کي حر جماعت جي گاديءَ تي ويهاريو ويو. هي قدم حر سماج لاءِ هڪ نئين دور جي شروعات جي علامت هو.

ان قيادت جي تبديلي سان:

- حر جماعت جي تنظيم کي نئون روحاني ۽ انتظامي ڍانچو مليو
- ماضي جي سخت مزاحمتي دور کي تدريجي طور ختم ڪيو ويو
- سماجي هم آهنگي ۽ سياسي مفاهمت کي فروغ مليو

حرن کي آزاديءَ جي بحالي

1952ع کان پوءِ آهستي آهستي حرن تي لڳل پابنديون ختم ڪيون ويون ۽ کين مڪمل سماجي آزادي ڏني وئي. هن عمل ۾:

- حراست ۾ ورتل ڪيترائي ماڻهو آزاد ڪيا ويا
- انتظامي پابنديون نرم ڪيون ويون
- حر علائقن کي عام سياسي ۽ سماجي نظام ۾ شامل ڪيو ويو

هي قدم حر تحريڪ جي تاريخ ۾ هڪ نئين باب جي شروعات هو، جتي مزاحمت جو دور ختم ٿي سماجي انضمام (integration) جو دور شروع ٿيو.

مطلب ته آزاديء کان پوءِ جو دور حر تحريڪ لاءِ هڪ پيچيده پر اهم عبوري دور هو. هڪ طرف Sindh Hurs Detention Act جهڙا قانون ماضي جي شڪ ۽ ڪنٽرول کي ظاهر ڪن ٿا، ته ٻئي طرف 1952ع ۾ Shah Mardan Shah II جي قيادت ۾ حر جماعت کي نئين سڃاڻپ ملي.

هي تبديلي حر تحريڪ کي هٿياربند مزاحمت مان هڪ منظم سماجي ۽ مذهبي تنظيم ۾ تبديل ڪرڻ جو اهم مرحلو هو، جيڪو سنڌ جي سياسي ۽ سماجي تاريخ ۾ هڪ نئين دور جي شروعات طور ڏٺو وڃي ٿو.

9. سماجي ۽ ثقافتي اثر (Socio-Cultural Impact)

حر تحريڪ صرف هڪ سياسي يا فوجي مزاحمتي تحريڪ نه هئي، پر اها سنڌي سماج جي فڪري، ادبي ۽ ثقافتي شعور تي به گهرو اثر ڇڏيندڙ تاريخي تحريڪ هئي. هن تحريڪ سنڌ جي اجتماعي ياداشت (collective memory) ۾ مزاحمت، قرباني، آزادي ۽ جرات جا اهڙا تصور پيدا ڪيا، جيڪي اڄ تائين سنڌي سماج جي فڪر ۽ ثقافت ۾ موجود آهن.

لوڪ ادب ۾ بهادريءَ جا داستان

حر تحريڪ جي سڀ کان نمايان ثقافتي اثرن مان هڪ ان جو لوڪ ادب (folk literature) تي اثر آهي. سنڌي ڳوناڻن سماجن ۾ زباني روايتن ذريعي حرن جي بهادري، قرباني ۽ مزاحمت جا قصا نسل در نسل منتقل ٿيا.

انهن داستانن ۾:

- حر جوانن جي بهادريءَ جا قصا
- ڳوٺن ۾ ٿيندڙ مزاحمتي ڪاررواين جون روايتون
- ظلم خلاف بي خوف موقف جون ڪهاڻيون

اهي سڀ قصا سنڌي لوڪ ادب جو حصو بڻجي ويا. خاص طور تي ڪچهري، اوطاق ۽ محفلن ۾ اهي داستان ماڻهن جي اجتماعي شعور کي مضبوط ڪندا رهيا. هن لوڪ ادب ۾ حر تحريڪ کي هڪ اهڙي علامت طور پيش ڪيو ويو، جيڪا ظلم خلاف بي خوف مزاحمت جي نمائندگي ڪري ٿي. ان کان علاوه "سانگهڙ" ناول محمد عثمان ڏيپلائي، جو پڻ ان تحريڪ جو گواه محسوس ٿئي ٿو.

شاعري ۾ آزاديءَ جا موضوع

حر تحريڪ سنڌي شاعري تي به گهرو اثر وڌو. ڪيترن ئي شاعرن پنهنجي شاعري ۾ آزادي، قرباني، ظلم خلاف مزاحمت ۽ وطن سان محبت جا موضوع شامل ڪيا.

هن دور جي شاعري ۾ هي رجحان واضح نظر اچي ٿو ته:

- آزادي کي زندگيءَ جو بنيادي مقصد قرار ڏنو ويو
- غلاميءَ خلاف نفرت جو اظهار ڪيو ويو
- قرباني ۽ شهادت کي اعليٰ قدر طور پيش ڪيو ويو

حر تحريڪ جي فڪر سان متاثر ٿيل شاعري صرف سياسي نعرا نه هئي، پر اها هڪ فڪري تحريڪ هئي، جنهن سنڌي ٻوليءَ ۾ مزاحمتي ادب جي هڪ مضبوط روايت قائم ڪئي.

قومي سڃاڻپ ۾ مزاحمت جو عنصر

حر تحريڪ سنڌي قومي سڃاڻپ (Sindhi identity) جي تشڪيل ۾ به اهم ڪردار ادا ڪيو. هن تحريڪ سنڌي سماج ۾ اهو احساس پيدا ڪيو ته:

- ظلم خلاف مزاحمت هڪ تاريخي روايت آهي
- آزادي ۽ خودمختياري سماجي قدر آهن
- قرباني ۽ جدوجهد قومي سڃاڻپ جو حصو آهن

نتيجي طور، سنڌي سڃاڻپ ۾ ”مزاحمت“ هڪ بنيادي عنصر طور شامل ٿي وئي. حر تحريڪ جي تاريخ ماڻهن کي اهو شعور ڏنو ته سماجي ۽ سياسي ناانصافين خلاف آواز بلند ڪرڻ هڪ جائز ۽ تاريخي حق آهي.

ثقافتي يادگيري ۽ علامتي حيثيت

وقت سان گڏ حر تحريڪ هڪ تاريخي واقعي کان وڌيڪ هڪ ثقافتي علامت (symbol) بڻجي وئي. سنڌي سماج ۾ حرن کي:

- بهادري جي علامت
- قرباني جي نمائندگي
- ظلم خلاف مزاحمت جي نشاني

طور ڏٺو وڃي ٿو.

هي علامتي حيثيت سنڌي ثقافتي شناخت ۾ گهري طرح جڙي وئي آهي، جتي حر تحريڪ جا حوالا صرف تاريخي ڪتابن تائين محدود نه رهيا، پر روزمره گفتگو، لوڪ قصن ۽ ادبي روايتن جو حصو بڻجي ويا. حر تحريڪ جو سماجي ۽ ثقافتي اثر انتهائي گهرو ۽ دائمي نوعيت جو آهي. هن تحريڪ نه صرف سياسي تاريخ تي اثر وڌو، پر سنڌي سماج جي سوچ، ادب ۽ ثقافت کي به نئين رخ ڏنو.

لوڪ ادب ۾ بهادريءَ جا داستان، شاعري ۾ آزاديءَ جا موضوع، ۽ قومي سڃاڻپ ۾ مزاحمت جو عنصر—اهي سڀ حر تحريڪ جي فڪري ورثي جا اهم حصا آهن، جيڪي اڄ به سنڌي سماج جي اجتماعي شعور ۾ زندهه آهن.

حر تحريڪ کي دٻائڻ لاءِ برطانوي حڪومت طرفان اختيار ڪيل قانوني ۽ فوجي قدم صرف هڪ مقامي سيڪيورٽي حڪمت عملي نه هئا، پر اهي نوآبادياتي حڪمراني (colonial governance) جي اُن وسيع فڪر جو حصو هئا، جنهن جو بنياد سياسي ڪنٽرول، طاقت جي مرڪزيت، ۽ مزاحمت کي هر صورت ۾ ختم ڪرڻ تي ٻڌل هو. تنقيدي نظر سان ڏٺو وڃي ته اهي پاليسيون قانوني نظم و نسق جي نالي ۾ هڪ اهڙو نظام قائم ڪن ٿيون، جتي قانون پاڻ هڪ ”غيرجانبدار ضابطو“ نه رهيو، پر طاقت جي تحفظ جو اوزار بڻجي ويو.

سياسي تحريڪن کي طاقت سان دٻائڻ جي پاليسي

نوآبادياتي حڪمراني جو بنيادي رجحان اهو هو ته ڪنهن به مقامي سياسي يا سماجي تحريڪ کي فوري طور ”خطرو“ سمجهي ان کي طاقت جي زور تي دٻايو وڃي. حر تحريڪ جي صورت ۾ به اهو ئي ٿيو.

- مقامي سياسي شعور کي بغاوت طور پيش ڪيو ويو
- منظم مزاحمت کي امن امان لاءِ خطرو قرار ڏنو ويو
- ۽ پوءِ ان خطري کي ختم ڪرڻ لاءِ فوجي طاقت استعمال ڪئي وئي

هي طرز عمل ڏيکاري ٿو ته نوآبادياتي رياست سياسي اختلاف کي قبول ڪرڻ بدران ان کي ختم ڪرڻ کي ترجيح ڏيندي هئي.

قانون کي ڪنٽرول جي اوزار طور استعمال ڪرڻ

حر تحريڪ خلاف ٺاهيل خاص قانونن ۽ انتظامي قدامت ۾ قانون جو تصور هڪ غيرجانبدار انصاف جي نظام بدران هڪ ڪنٽرول ميڪانيزم طور ظاهر ٿئي ٿو.

- گرفتاريون بنا شفاف عدالتي عمل جي ٿيون
- شڪ جي بنياد تي سزا ۽ پابنديون لڳايون ويون
- اجتماعي سزا (collective punishment) کي قانوني جواز ڏنو ويو

اهڙي صورتحال ۾ قانون انصاف جو وسيلو نه رهيو، پر اهو سياسي ڪنٽرول جو هٿيار بڻجي ويو، جنهن ذريعي هڪ مخصوص گروهه کي نشانو بڻايو ويو.

انساني حقن جي ڀڃڪڙي جو پهلو

تنقيدي تجزيي مطابق، حر تحريڪ خلاف اختيار ڪيل پاليسيون جديد انساني حقن (human rights) جي معيارن جي روشني ۾ واضح طور تي ڪيترن بنيادي اصولن جي ڀڃڪڙي ڪن ٿيون:

- منصفانه مقدمي (fair trial) جو فقدان
- اجتماعي سزا جو استعمال
- جبري لڏپلاڻ ۽ ڳوٺن جي تباهي
- اظهار ۽ تنظيم جي آزادي تي پابنديون

اهي سڀ قدم ان ڳالهه کي ظاهر ڪن ٿا ته رياستي طاقت جو استعمال ان وقت قانوني حدن کان ٻاهر نڪري سماجي ۽ انساني سطح تي گهرا زخم چڙهي ويو.

طاقت ۽ مزاحمت جو عدم توازن

حر تحريڪ جو تنقيدي جائزو اهو به ڏيکاري ٿو ته نوآبادياتي رياست ۽ مقامي مزاحمت جي وچ ۾ طاقت جو توازن انتهائي غير برابر هو. هڪ طرف منظم فوجي ۽ انتظامي نظام هو، ۽ ٻئي طرف مقامي، غير مرڪزي ۽ سماجي بنيادن تي بيٺل مزاحمت.

هي عدم توازن ان ڳالهه جو سبب بڻيو ته رياستي پاليسيون گهڻو ڪري هڪ طرفيون (one-sided) ۽ سخت نوعيت جون رهيون، جن ۾ ڳالهين يا سياسي حل جي گنجائش تمام گهٽ هئي.

نتيجو

تنقيدي طور تي ڏٺو وڃي ته حر تحريڪ خلاف اختيار ڪيل قانوني ۽ فوجي قدم نوآبادياتي حڪمراني جي ان فڪر جي نمائندگي ڪن ٿا، جنهن ۾ رياست جي سلامتي کي فردن جي حقن کان وڌيڪ اهم سمجهيو ويندو هو.

Pir Sibghatullah Shah II جي قيادت ۾ هلندڙ حر تحريڪ هن نظام لاءِ هڪ سياسي ۽ سماجي چئلينج هئي، جنهن کي ختم ڪرڻ لاءِ اهڙا قدم کنيا ويا جيڪي جديد دور جي انساني حقن جي اصولن مطابق انتهائي متنازع ۽ غير منصفانه سمجهيا وڃن ٿا.

آخرڪار، هي تاريخي تجربو اهو سبق ڏئي ٿو ته طاقت جي غير متوازن استعمال ۽ قانون کي ڪنٽرول جي اوزار طور استعمال ڪرڻ سان نه صرف مزاحمت وڌي ٿي، پر سماج ۾ ڊگهي مدي واريون سماجي ۽ نفسياتي تقسيمون به پيدا ٿين ٿيون.

References

- Ansari, S. (1992). *Sufi saints and state power in Sindh*. Cambridge University Press.
- Baloch, N. B. K. (1980). *Sindh ji tareekh ja hawala* [Historical references of Sindh]. Sindhi Adabi Board.
- Cheesman, D. (1982). *Landlord power and rural indebtedness in colonial Sindh*. Oxford University Press.
- Government of India. (1942). *Sindh Hurs Detention Act, 1942*. Government Press.
- Lambrick, H. T. (1975). *Sindh: A general introduction*. Oxford University Press.
- Pirzada, S. S. (Various archival papers). *Colonial administration records of Sindh*. India Office Records, British Library.
- Syed, G. M. (1972). *The Hur movement in Sindh*. Sindh Awareness Publication.
- Sindh Archives Department. (1940–1947). *Police intelligence reports on Hur activities*. Government of Sindh.
- University of Karachi. (Various years). *Journal of Sindhological Studies*. University of Karachi Press.